

SZÉCHENYI ÉS AZ AKADÉMIA

R. Várkonyi Ágnes

az MTA levelező tagja, professor emerita,
ELTE BTK Középkori és Korajútkori Magyar Történelmi Tanszék
h762ivar@ella.hu

„A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma” – Mintha nem is Széchenyi véleményét olvasnánk a Magyar Tudományos Akadémia működésbe lendülésének esztendejéből, hanem egy XXI. századi tudománypolitikust hallanánk.

Az Akadémia alapítása pátoszos vizualitást kedvelő hagyományunk révén a történelmi pillanat ismert képével él, ha él a köztudatban, az ifjú gróf, a lovaskapitány mint az önzetlen áldozat és felelősség szimbóluma: birtokai évi jövedelmét ajánlja fel a magyar nyelv és nemzet ügyét művelő intézet céljaira. A kultúra mostoha éveiben, az értékvesztés fájdalmas valóságával küzdő korunkban viszont az alapítás másik története sem elhanyagolható. Az, ahogy az önálló államiságát nélkülöző ország nyelvművelő Tudós Társaságából alig két évtized alatt egész Európában elismert, korszerű és a levert forradalom és szabadságharc ellenére időtálló tudományos központ lett. Az a többlet, amelyben Széchenyi és a Magyar Tudományos Akadémia örökös kapcsolata rejlik. A szellemi tőke, amelynek kiugró erejét nem nyelte el az idő.

Széchenyi, a tudománypolitikus még monográfusra vár. A forrásanyag óriási, folyamatosan felmerülő új szempontjaival a problematika szerteágazó. Áttekintésünk a megszabott szűk terjedelemben nem lehet több, mint vázlat.

Az autonóm tudományért

A nevezetes nap, 1825. november 3. emléke egész életében elkísérte. Beszédét nem rögzítette jegyzőkönyv; egykorú töredékes feljegyzésekből ismerjük. „Életének legszerencsésebb időpontja mindig az, melyben hazája iránt való határtalan szeretetét hazája iránt megbizonyíthatja.” Töprengő személyiségének megfelelően más indítékokat is számba vett. Sokat emlegette az elődöket. Hivatkozott lelkiismeretére. Közölte, hogy „magyar érzéssel” határozott. Hangsúlyozta „megfontolva [...] a javallott messze kiterjedő intézet hasznos célját.” Elmondta, csupán „hazánk iránt szent kötelességünket teljesítettük”, s ezért nem jár csodálat. „Nem azért teszem, hogy vivatokat kapjak érte...” Nem hirtelen felbuzdulásból, hanem előzményekre építve, átgondoltan döntött tehát úgy, hogy az eredetileg hidépítésre szánt összeget „a magyar nyelv kifejllesztésére, a nemzetiség erősítése, és pallérozása szent céljaira [...] az említett intézet fundusát ajánlja.”

Az indíték fogalmai – „a haza szeretete”, a „megfontolás”, „hasznosság”, „kötelesség”, „lelkiismeret” – így együtt a polgári világot idézik. A reformkori változások, a polgári átalakulás, a nemzeti önrendelkezés megvalósításának feltételét. A jövő esélyét. És a múlt örökségét. Mert az elődök többször is meg-

kísérelték, és megfogalmazták az egymást követő évszázadokban, hogy legyen az országnak tudományos intézete.

Jóllehet Mátyás király uralkodása idején a reneszánsz szellemben létesült Sodalitas Literaria Ungarorumot elsöpörték a török támadások, a védelmi és a belső harcok, a XVI–XVII. század folyamán sorra születtek kérésreletű társulások, a fény évszázadában pedig egymást érték a tervek és a próbálkozások. Az Akadémia megalapítását javasoló 1790. és 1807. évi országgyűléseken a felvilágosodás retorikájában, de lényegében változatlan az indok, amit Apáczai Csere János Kolozsvárott 1655-ben Descartes szellemében megfogalmazott: „Előbb érhetné el valaki kezével a csillagokat, előbb vonhatná le az égről varázslattal a holdat, előbb szoríthatná az óceán hullámain egy kis árokba, előbb mozgatná ki helyéből Archimédesszel a földet, mint a művészetek és a tudományok lankadatlan és buzgó művelése nélkül a nemzetet pallérozottá tehetné.”

Otthonában és a XVIII–XIX. század fordulójára felnőtt magyar tudósok révén az Akadémia eszméjét korán megismerte. Gróf Széchenyi Ferenc nagycenki rezidenciája át- hatva a felvilágosodás nemzeti szellemével, a könyvtárral, gyűjteményekkel, mecénatúrával a tudományt és a művészeteket pártoló főúri udvarok között kiemelkedőnek számított. A gróf beutazta Európát, és olyan kiváló koponyákkal vette körül magát, mint titkára, Hajnóczy József és a jelentős történetíró s tudományszervező Kovachich Márton György. Támogatta az Intitutum Diplomatico-Historicumot. Kapcsolatba került Adam Smith-szel, és Robert Townson, az edinburghi skót Királyi Társaság tagja sem csupán a ház asszonya, gróf Festetich Julianna ásványgyűjteménye miatt látogatta meg. A Nemzeti

Múzeumot megalapító világlátott apát követő fiú olyan időben nőtt fel, amikor magyarországi tudósok, tudománykedvelő főurak, nemesek, értelmiségiek közül többen bekapcsolódtak a külföldi tudományos csoportok és intézmények hálózatába.

Wesselényi Miklós, a barát szinte programként tűzte elé: „ha egy gazdag és befolyásos mágnás tudna, akarna, merne példájával s pénzzel a nyelvre, a tudományokra nézve munkálkodni...”

A tervet közvetlen tapasztalatai érlelték személyére szabott feladattá. 1825. május elején indult Párizsba, és franciaországi körútján Salamon Rothschildnál megismerkedett Alexander von Humboldttal, meglátogatta a Királyi Akadémiát, megcsodálta a Languedoci Csatornát, az „emberi tudás alkotását.” Feltétel nélkül hitt, mint kortársai közül sokan, a tudomány megváltó erejében. „Meggyőződésem, hogy a természet titkainak fűrkésésében máris hatalmas lépést tettünk előre, de még nagyobb, ami előttük áll.” Naplójában azt is kifejtette, hogy a jövőt a tudomány teszi majd jobbá és boldogabbá: „Boldog jövőmő nemzedék! A mienknél nagyobb és általánosabb *tudástok* (kiemelés RVÁ.) türelmesebbé, szelídebbé, erényesebbé és következképp boldogabbá tesz majd benneteket, mint mi vagyunk...” Megtapasztalta azonban a Szent Szövetségnek a tudományt ellenőrző, minden változást gátló hatását. A francia piemonti határon könyveit elkobozták: „megéreztem a Szent Szövetség hatalmas és titokzatos befolyását.” Tapasztalatai további felismerésre vezették a tudomány hiányának következményeiről: „A Szent Szövetség előítéleteink és tudatlanságunk segítségével uralkodik.”

Hazájába keserű felismeréssel érkezett vissza: „Az évszázad halad, de sajnálatosan én

egy olyan országban lakom, mely egyhelyben topog, mely hátramarad.” Zaklatott feljegyzéseiben az 1825. évi országgyűlés felsőtáblai felszólalásait heves kritikával kísérte: a felszólalások többnyire ostobák, és nem történik semmi. Ez a sokféle hatás mind egy irányba ösztönözte: felismerte a helyzettudatának megfelelő cselekvési pályát.

A kerületi ülésen Gömör, Győr, Pozsony, Abauj vármegyei követek sorra megemlégtették, hogy tudós társaságra lenne szükség. Az ellenzék Sopron vármegyei követe, Felsőbüki Nagy Pál a polgári világ racionalizmusával jelentette ki: „Arra pénz kell! Meg pénz! Pénz!”

Felajánlásával Széchenyi évszázados holt-ponton lendítette át a tudományos társaság ügyét. Aznap ennyit jegyzett be naplójába: „3-án. A kerületi ülésen beszéltem. Minden honfitársamat ellenségemmé tettem.” Az ellenkezője történt, országos mozgalmat indított el. Nemcsak Vay Ábrahám, gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, hanem majd' az egész ország követte. Az Akadémia anyagi alapjaihoz minden társadalmi réteg hozzájárult, a főrendek, a vármegyék, az egyházak, a városok, polgárok, vállalkozók, üzletemberek, diákok, iskolák, intézmények sora, név szerint itt elsorolhatatlan sokaságban. Béctől Fiuméig, a kolozsvári diákoktól a Londonba szakadt szücsmesterig. A Teleki nemzetség hatvanezer kötetes könyvtárát és ötezer forintnyi tőkét adományozott, Kőrösi Csoma Sándor ösztöndíjának felét, kétszáz aranyát ajánlotta fel a tudomány otthonára. József főherceg nádori kötelességből tízezer forintot, V. Ferdinánd császár és magyar király ugyanennyit, a magyar koronázási ajándék felét adta vissza az Akadémiára, amelynek létrehozását elmulasztó elődeit, a Habsburg magyar királyokat II. Rákóczi Ferenc fejedelem kemény kritikával illette.

Az országos összefogás jelentőségét Széchenyi a Pozsonyban keltezett alapítólevelében is kiemelte: „Mint hogy ezen Tudós Társaság felállítására nézve már számosan vagynak velem ... és ezen hazai Intézetnek felállítását példás buzgósággal eszközölni kívánják... adom jószágaim egy esztendei jövedelmét hatvan ezer Rhenes forintot...”

Az országgyűlési törvény ugyancsak hangsúlyozta: „Az önként és szabad adakozással összeszedett tőke vagyomból Tudós Társaság vagyis Magyar Akadémia állíttassék fel.” (1825-27/ XI.) Méltányolták külföldön is, hogy magánkezdeményezésből született Magyarországon tudományos központ. Széchenyi tehát alapítványi intézményként létrehozva az Akadémiát, biztosította anyagi függetlenségét, elvileg statusának autonómiáját a mindenkor hatalom ellenében. Valójában a nemzeti önrendelkezését nélkülöző országban az Akadémia működése megkezdéséért is heves harcot kellett vívni. A huszonegy éves Bajza József költő az alapítás tettét lelkesen ünneplve a megvalósulásában némileg kételkedett orvostanhallgató barátjának, Toldy Ferencnek Pestre küldött levelében: „A mai Kerületi ülés talán (!) örökké nevezetes leendő nemcsak a magyar tudósok között, de az egész haza előtt.”

A Magyar Tudományos Akadémia alapjait döntő történelmi pillanatban rakták le. A változó Európában, a tudományok robbanásszerű fejlődésével a kétszáz éves előnnyel rendelkező akadémiák is átalakulásra kényszerültek, alkalmazkodniuk kellett a modern elvárásokhoz. Kossuth megállapítása Széchenyinek a tudomány érdekében tett lépésére is érvényes: „Újait a kornak üterére tevő és megértette lüktetéseit, [...] százados hatásra számított, lépései sem korán sem későn nem érkeztek.”

A polgárosodás kihívásai

Az országgyűlési törvény a francia, az angol és az itáliai akadémiák példájára hivatkozva szabta meg elvárásait: „a tudományok átmentek hirtelen a mezei gazdaságba, a kereskedésbe, a polgári jólét minden ereibe s csakhamar hatalmasok, virágzók levének azon szerencsés országok.” Széchenyi célratorően válaszolt, mit vár az ország az Akadémiától. Naplójába 1830. január 11-én jegyezte fel: „Befejeztem a Hitelt!”, s a nemzeti liberális reformot kifejtő művében az ugyancsak 1830-ban működni kezdő Akadémia kulcsfontosságáról ír. Tudomány nélkül nincs gazdasági, társadalmi, életvitelbeli átalakulás. A „tudományos emberfő” a nemzet igazi ereje, „Statisztikája az ország legérdekesebb – leginteressánsabb – része.” Sem a politika, sem a gazdaság, bányászat, földművelés nem megy a „jól megemésztett tudományok” nélkül. A tudományoknak kulcsszerepük van a társadalom működtetésében is. Bár közvetlenül nem hivatkozik Francis Baconre, de korának viszonyait számba véve hasonló elvet fogalmaz meg: a tudomány segítségével bontakozhatnak ki az emberek képességei, következésképpen a közműveltség is a tudáson alapszik. „Igazibb súly s erő az emberi agyvelőnél nincs.” Szerencsére – állapítja meg – az országban van elég agyvelő, vagyis tehetség, de „kifejlődése hátra van.” A tudományt a politikai változás feltételének tekintette.

Az alakuló ülésén az ország négy rendjének képviselőiből álló Igazgatótanács által másodelnöknek választott Széchenyi elvárásai és a fiatal testület lehetőségei között azonban még óriási távolság feszült.

Alapszabályát a király 1831 januárjában csak úgy hagyta jóvá, ha feladatát a tudományok művelése helyett kizárólag a magyar

nyelv ápolásában határozza meg, és nem foglalkozik az ország állapotával, távol tartja magát bármely politikai kérdés megvitatásától. Az ennek ellenére hat tudományos osztállyal megalakuló Akadémia első közgyűlését, 1831. február 14-én az elnök, gróf Teleki József azzal nyitotta meg, hogy megmaradását csak az alapszabályok betartása biztosíthatja. Széchenyi már a következő évben javasolta, hogy változtassák meg az alapszabályokat, Teleki szerint viszont a legkisebb változás is az intézmény létébe kerülhet.

Az Akadémia minden tevékenységét szigorúan ellenőrizte a hatalom. Mivel a kinevezett titkár, Döbrentei Gábor feladatait nem tudta ellátni, a helyébe lépő (1835) Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténet megalapítója ezekben az években a bécsi titkosrendőrség rendszeres informátora volt. Tilos a külföldi művek behozatala, a testület köteles minden kiadványát cenzúra alá bocsátani; s előfordult, hogy akadémiai pályadíjat nyert írások kiadásra nem, vagy csak megcsonkítva kaptak engedélyt, a külföldön megjelent *Stadium* (1833) terjesztését megtiltották. Széchenyi a kormánnyal békére törekedett, ennek ellenére a császár, miután Metternichtől megkapta Sedlnitzky rendőrminiszter jelentéseit róla, további megfigyelésére adott utasítást.

Az ifjú intézmény évente 12–13 ezer forintból gazdálkodhatott, ez akkor a Porosz Királyi Tudományos Akadémia egyetlen tagjának évi honoráriumára. A francia akadémia mintegy 320 ezer forintot fordíthatott évente kutatásra. Az alapszabályban meghatározott negyvenkét rendes tag helyét nem töltötték ki, összesen huszonhárom tagot vettek fel, közülük tizenkét tag kapott fizetést, pest-budai lakosok évi 600, a vidékiek 300 forintot. Hat osztályából négy az irodalmat és a törté-

neti jogi tudományokat fogta át. A tagok szakmai megoszlása aránytalan: tizenhat író, költő, történétíró, jogász mellett összesen hét matematikus és természettudós került be először a Magyar Tudós Társaságba.

„Nincs veszélyesebb állapot, mint a félig nyert csata” – írta Széchenyi, s az országgyűlésen a liberális ellenzék tagjaként amellett, hogy szédítő iramban dolgozott az ország belső reformján, a polgári átalakulás nélkülözhetetlen részének tekintve a tudományt, mindent megtett az Akadémia korszerűsítése érdekében. A 30-as években megjelent műveiben, a *Világ*, a *Stadium* és a *Humnia* lapjaiban következetesen hangsúlyozva a tudomány jelentőségét, kifejti, mely területeken szükséges, hogy érvényesüljön áldásos hatása. Az ország egyik súlyos baja, hogy az emberekből hiányzik a lelki függetlenség, s ennek alapja, a „közértelmesség” lehet Magyarországon a fejlődés egyik hajtóereje. Jelentős feladatok várnak a Tudós Társaságra a nemzeti egység kialakításában is (*Világ*, 1831). Az alkotmány átalakítását, s – az emberi méltóságra hivatkozva – a jobbság felemelését hangsúlyozva a fejlődés akadályának látja a nemesi előjogokon kívül, hogy „köz intelligenciánk” felettébb „parányi.” (*Stadium*, 1833). A magyar nyelv érdekében (1834–1835) megírt, de csak 1858-ban megjelent, majd azonnal elkövetett írásában foglalkozik a híres akadémiai beszédében részletesebben kifejtett témával, az akadémikus nyelvészek és írók munkáira is támaszkodva a magyar tudomány kibontakozásának feltételeivel.

Első másfél évtizedében az Akadémia lehetőségei szerint válaszolt a polgárosodás kihívására. Fiatalokat és olyan tudósokat választott tagjai közé, mint Fényes Elek, Balázsházy János, Vásárhelyi Pál, a matematikus Vallas Antal, a kémikus Nendtvich Károly és

a jogász és történétíró Szalay László. Örök seb marad, hogy a legméltóbb, Bolyai János nem került tagjai közé, s a miéltre majd a mélyrehatóbb tudományszociológiai vizsgálatok felelhetnek.

Széchenyi ha nem is rendszeresen, eljárt az Akadémia üléseire. Valószínű, hogy az országos változás igényeit tükröző pályázatok közvetett úton művei hatását is magukon viselték. Megoldandó kérdésként tűzte ki például az Akadémia az ipar és a kereskedelem történetét, és a nyertes Horváth Mihályt nagydíjában részesítette. Küzdött a cenzúra érvénytelenítéséért. A külföldi gyakorlatól eltérően az Akadémia páratlanul gazdag könyvtárát mindenki szabadon használhatta, s nincs akkora cenzorhadsereg, amely a Teleki-könyvtár hatvan ezer kötetét végigvizsgálhatta volna.

Széchenyi az Akadémia a kor színvonalának megfelelő szintű működése elemi feltételének tekintette, hogy bekapcsolja a külföldi tudományosság vérkeringésébe, összeköttetést teremtsen külföldi tudósokkal és tudós társaságokkal. Alapszabályait és értekezéseinek első kötetét már 1833-ban elküldte valószínűleg több tudományos intézménynek. Erre vall levélváltása Schellinggel, a Bajor Tudományos Akadémia elnökével. Friedrich Schelling – Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte és Georg Wilhelm Friedrich Hegel mellett a német klasszikus filozófia meghatározó képviselője – hosszú levélben köszönte meg Széchenyi küldeményét. Gazdag életművének ebben a szakaszában a szabadsággal (*Über das Wesen der menschlichen Freiheit*) és az erkölcs közösségi meghatározóival foglalkozó Schelling nagy elismeréssel nyugtázta, hogy a Magyar Tudományos Társaságot önkéntes adományokból hozták létre, és meggyőződése, hogy az gyümölcsöző lesz az or-

szág és az egész tudós világ számára. Közli, hogy Széchenyit a Bajor Tudományos Akadémia tagjává választotta, és a legmesszebbmenő együttműködésről biztosította.

Az ifjú Magyar Akadémia huszonnégy külföldi tudóst választott tiszteleti tagjának. Közöttük meghatározóan fontos nevek töb-
bek között: Karl Ernst von Baer, John Bowring, Carl Friedrich Gauss, Alexander von Humboldt, a cseh történétíró František Palacký és Friedrich Schelling. Leszámítva a külföldön élő három magyar tudóst, csaknem egyensúlyban vannak a társadalom- és a természettudósok.

Nyelv, nemzet és morál

Schelling felvetette a súlyos kérdést: a magyar nyelven írt tudományos munkák gondolatai nem jutnak el hozzánk, mivel tagságuk nem tud magyarul, kéri tehát, hogy műveiket latinul közöljék. A magyar tudósokat régen foglalkoztatta, hogy anyanyelven vagy valamely világnyelven írjanak-e. A legkülönbözőbb vélemények hangzottak el: maradjon a latin nyelv; ellenkezőleg: németül publikáljanak. Többen azonban a magyar tudományos nyelv mellett foglaltak állást, alapigazságként fogadva el Bessenyei véleményét: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudóssá, de idegenén sohasem.”

Széchenyi teljes horderejében átlátta a magyar tudomány nyelvi kérdését. Sokatmondó megfigyelése a főrendek nyelvi állapotáról: „a felsőtáblán többnyire olyan emberek ülnek, akik magyarul sem, latinul sem tudnak.” Álláspontját az Akadémia 1842. évi XI. nagygyűlésének megnyitó beszédében fejtette ki.

Teleki József elnök előre jelzett távollétében a közgyűlés megnyitása a másodelnökre hárulván, Széchenyi a beszédet már hetekkel előbb megírta, de kétségek gyötörték, hogy

elmondhatja-e. Végül november 27-én állva olvasta fel, több mint két órán át, feszült légkörben.

A beszéd lényegi üzenetének megértését több tényező nehezítette. Egyrészt Széchenyi éles vitát kezdett Kossuthal, s két akadémikus társát, Wesselényi Miklóst és Deák Ferencet bár megkísérelte, nem tudta magamellé állítani. Másrészt a tudós testület tagsága körében is kialakult a reformellenzék kritikus csoportja. Harmadrészt pedig a kormányzat 1840–1841-ben az Akadémiát már a forradalom fészkeként nevezte. Mindent egybevéve pedig a különböző tudományágak más és más szinten találták szembe magukat a kérdéssel, hogy milyen nyelven írjanak. Széchenyi pedig nagyon is átlátta, hogy nem egyszerűen a művek fordításáról van szó.

A szigorú logikával felépített beszéd nyitó gondolata, hogy tiszta és világos fogalmakra van szükség. Széchenyi leszögezte, az Akadémia hivatását változatlanul a nyelv művelésében látja. Formálisan ragaszkodott tehát a király által jóváhagyott alapszabályokhoz. A hatalommal nem kívánt összeütközésbe kerülni, az ország nemzeti liberális reformját a kormányt megnyerve remélte megvalósíthatónak. Tartalmával azonban a beszéd kitört az alapszabály keretei közül. Túlemelkedett a nyelvművelés hagyományos felfogásán.

Széchenyi elvetette, hogy a testület pusztán nyelvmester, nyelvterjesztő legyen. Jogosnak ítélte, hogy sokan a tudományok, főleg a természettudományok művelését kérik számon. Mindenekelőtt azonban az Akadémia legfőbb feladata, hogy a tudományok magyar nyelvét kiművelje, mert ez a korszerű nemzeti lét elemi feltétele, függetlenségük alapja, a tudományok nemzetközi szintű művelésének elemi követelménye. Meg kell felelnie az európai tudomány fogalmi elvárá-

sainak, és a polgári értelemben vett nemzet igényeinek.

Az Akadémia nem öncélú intézmény, hanem a nemzeti előrehaladás egyik letéteményese. Helyzetük súlyos, nyelvük veszélyben, és egyetértésre van szükségük.

A magyar nyelv kevésbé kiképzett, bizonytalan, szavai rosszul értelmezhetőek. Nem képes a közügyeket, közjólétet szolgáló diskurzusokra, sem a különböző tudományok kérdéseinek a kor nemzetközi fogalmi szintjén történő kifejezésére. Az emberek nem értik egymást; következménye félreértés, kirekesztés, ellenségeskedés, gyűlölet. Európában a magyarság híre rossz, mert nem tudja magát a civilizáció fogalomkincsével kifejezni.

A magyar nyelvet egyrészt örökségnek, másrészt a korszerű művelődés, a tudományos elmélet és a politikai kultúra tényezőjének tekintette Széchenyi. Felfogása szerint a magyar nyelv kifejlesztése a kor igényeinek megfelelően Magyarország gyarapodását szolgálja, miként a kereskedelem és a gazdaság. Sőt még inkább, mert önazonosságát az ország csak a kor igényeinek megfelelően kifejlesztett nyelven tudja hitelt érdemlően megfogalmazni. Elemi követelmény, hogy ismerjék a nyelv természetét, és a különböző tudományok kialakítsák a maguk szakmai magyar nyelvét. Alkalmassá kell tenni a magyar nyelvet a tudományos elméletek, ismeretek és problémák korszerű megfogalmazására. Különben nem jelenhetünk meg Európa színpadán, nem oszthatjuk el a magyarság rossz hírét a nemzetközi közvéleményben. Felvázolja a magyarság európai jelenlétének feltételeit. Külföldi útjainak tapasztalatait foglalja össze lezögezve: honi nyelvünk „gondos kimunkálása nélkül, bármiként erőlködünk is egyébiránt, soha nem fogunk az emberiségre díszit hozó nemzetek sorába felemelkedni.”

Az anyanyelv – fejt ki a megnyitóbeszéd –, miként más országokban is, szorosán összefügg a nemzetiséggel. A magyar nemzeti mivoltában nem egészséges. Téveszmék, előítéletek, régi szokások, elavult nézetek rabja. Könnyen lelkesedik, nehezen cselekszik. Többet ad a külsőségekre, mint a belső tartalomra. Mindent magyar köntösbe akar öltöztetni. Inkább a dolgok külszínét emeli magasabbra, mint a velejét. Oly hangulattal ül a lovára, mintha még mindig a törökkel vagy a franciákkal harcolna. Nélkülözhetetlen az önismeret, feltétele, hogy merjünk szembenézni önmagunkkal.

A nemzeti önazonosság józan meghatározásának alapja elsődlegesen, hogy rendelkezék az ország az erre alkalmas, helyzetét közelebbről megfogalmazni képes szintre kifejlesztett magyar nyelvvel. A nyelv és nemzetiség összefüggése az írók, tudósok, reformpolitikusok és az ellenzék tagjainak széles köreit foglalkoztatta. Széchenyi nem az egyedüli, aki kijelenti: a nyelv „kimondhatatlanul drága kincs, mert magában rejtja a nemzeti fennmaradás zálogát.” Abban viszont sajátos úton járt, hogy ezt a zálogot nem a hagyományban, nem a nép nyelvében és nem az irodalomban, hanem, ami mindezt magában foglalja, a művelt társadalomban, a „közértelmesség”, a „kiművelt emberfő”, a civilizált nemzet fogalmában jelölte meg. Önmagában a törvény nem elegendő a magyar nyelv kiműveléséhez, „ehhez még valami magasabb, valami szellemibb is kívántatik.” A nemzet kibontakozása és felemelkedése a világ boldogabb népei színvonalára, az „emberiség fényébe” csakis a műveltséggel lehetséges. S ahogy a magyar tudomány csak egyetemes fogalmakkal felvértezve jelenhet meg a megértés reményével a tudományos világban, a tudós önálló gondolkozásának, független értelmi-

ségi létének feltétele a sokirányú műveltség. Ebben az értelemben lehet – amint később is hangsúlyozza – az anyanyelv a nemzeti lét legfőbb biztosítója. Anyanyelvétől pedig a legutolsó koldus sem fosztható meg.

Nincs rá terünk, hogy az akadémiai beszédben kifejtett nemzet eszméjét összevessük a korban feltűnő különböző, a nemzetéről, a nemzeti tudatról alkotott felfogásokkal. Előadásának kiemelkedően fontos része volt, hogy szenvedélyesen elítélte azokat, akik a nemzetet külsőségekkel és előítéletekkel azonosítják. Bírálta a látszat, vagyis a tartalmatlan, a „mázás hazafiságot”, az „ország zsírján” élősködők hazafias szólamait. Szigorral vonta meg a határokat: a lótenyésztés nem a hazafisági, hanem a gazdasági osztályba tartozik.

Különösen heves kritikával utasította el a magyar nyelv erőszakos terjesztését. Tévednek, akik a magyar nyelv felszínes, türelmetlen terjesztésével vélik az ország más nyelvű lakóit magyarrá tenni. Ez értelmetlen és káros, mert jogtalan, eredménytelen és ellenállást szül. Megértést, toleranciát, érzelmeik és emberi méltóságuk tiszteletét kívánja, mindazt, amit a magyar nemzet magával szemben is elvár. Vonzóvá a magyar nemzetet műveltségével tehetik.

Nem mondott kevesebbet, mint hogy a nyelv, a nemzet természete, az önismeret, a morál kérdése tudományos vizsgálat tárgya kell hogy legyen, és ezt az Akadémia tagjaira, a tudósokra bízta. Pártpolitikához az Akadémiának nincs köze, de amint majd a 1846. évi akadémiai beszédben is hangsúlyozza, a tudós testület „a sajátos politikai körülmények között, nemzeti újjászületésünket tekintve egyik főtenyézőt képezhet, sőt, hogy ilyet képezzen, szoros kötelessége.”

A kifejtett tudományos program még érdemi méltánylást sem kapott. Közvetlen

fogadtatását erősen befolyásolta Széchenyi beszédhelyzete. Az előző évben, amint a szakirodalom alaposan feldolgozta, a *Kelet népeiben* vitába szállt Kossuth *Pesti Hírlap*-jának vezércikkeivel. A beszédet a politikai vita szempontjából értelmezték. Wesselényi Miklós többek között hevesen elítélte, hogy az Akadémia elnöki székéből olyan állítást közöl, mintha „a szláv mozgalom a magyar nyelv melletti túlbuzgóság okozta reakció volna.” Politikai elszigetelődését alaposan föltárták, bár erős túlzás Székfi véleménye, hogy ezután „egyedül vonszolta megtört lelkét,” hiszen később a Batthyány-kormányban (Kossuthal együtt) miniszterséget vállalt. Jóllehet a beszéd tudományos programját kísérő értetlenségnek vagy bizonytalanságnak valószínűleg mélyebb okai is voltak, az Akadémia Széchenyi számára változatlanul szilárd támpont volt. S noha a kifejtett nagyszabású program megvalósításához államférfiúi kormányzati hatalomra és türelmes, hosszú távú építkezésre lett volna szüksége, a tudományok öntörvényű útján elvei érvényesültek.

A magyar nyelvről, a tudománynak és műveltségnek a nemzet minőségét meghatározó erejéről kifejtett nézeteit számos tudós vallotta magáénak, és vitte tovább, kemény harcokat vívva majd a romantika híveivel s a mindenkorai hatalommal.

Tudomány és minőség

1846 elején foglalta össze Széchenyi *Eszmetöredék* címmel a Tiszavölgy problémáit. Érdekes számba venni, hogy a Tisza szabályozásának indokait és nehézségeit hányféle nézőpontból mérlegelte. A folyó természetét, a terület települési, gazdasági, kereskedelmi, szociális problémáit ugyanúgy számba vette, mint a térség demográfiai viszonyainak alakulását, a munkálatok technikai, társadalmi,

pénzügyi gondjait, nem feledkezve meg a munkamorál problémáiról sem. Más műveire is jellemző ez az egyszerre differenciált és szintetizáló látásmód, a természettudományi, technikai és a humán szférák összefoglalása. Befogadta, majd azonnal általánosabb összefüggésbe illesztette a különböző szaktudományok eredményeit. Tudós alkat, akinek a tudomány – úgy tűnik – pályáján és politikai programjában is mindvégig szilárd támpont.

Általában azonos vagy hasonló szemléletmód a reformkor több magyar tudósát is jellemezte. A társadalom- és természettudományok művelői még nem szakadtak el egymástól, a társadalomtudósok megpróbálták átvenni a természettudósok módszereit, a természettudósok pedig rendkívül érzékenyen figyelték az ország helyzetét, történeti, politikai viszonyait. Többségük elvetette a délibábos magyarkodást, meggyőződve a történelem törvényszerű menetéről; a múltat nem a lelkendező dicsőítés, hanem, miként a társadalmat is, tudományos tanulmányozás tárgyának tekintette. Az ország helyzetéről pedig úgy vélekedtek, hogy ha ismerik a bajok forrásait és természetét, azok orvosolhatók. Kialakult az a nyugati világot is lázban tartó erős meggyőződés, hogy a jövő a tudósok asztalán, a laboratóriumok és a levéltárak világában rejlik, a rend és haladás, a nyugodt fejlődés és gyarapodás idejének eljövetele a tudományon múlik. Történészek, írók, természettudósok egyaránt főleg azért tanulmányozták a francia forradalom történetét, hogy megismerjék a társadalmi mozgás törvényszerűségeit, és ha csak lehet, a szükségszerű változást végrehajtva kataklizmáit elkerüljék.

Széchenyit a magyarországi történetiszemlélet néhány régi vizsgálója August Comte felfogásának korai magyar ismerői között említette. Szabadságfelfogása rokonságot

mutat John Stuart Mill nézetével. Elvei a tudomány- és művelődésfejlődés meghatározó jelentőségéről hasonlóak Henry Thomas Buckle elgondolásaihoz. Az Akadémia két filozófus tagja Szontagh Gusztáv és Hetényi János a *Kelet népe* eszméivel értett egyet, s felfogásuk a műveltség nemzeti jelentőségéről, a fejlődésről Széchenyi elveivel rokon. Bár amit képviseltek, az egyezményes magyar filozófia eszméit megpróbálták, de nem lehet Széchenyi koncepciójával azonosítani. Eszmerendszere ennél jóval összetettebb.

Hatása a kor magyar tudósainak működésében közvetlenül is kimutatható. Noha Adolphe Quetelet művei nagyon korán eljutottak Magyarországra, Széchenyi eszmei hatására jött létre a reformkor egyik legjelentősebb, 1839-ben az Akadémia nagyjutalmával minősített teljesítménye, Fényes Elek statisztikai munkája.

Az 1843–1844. évi országgyűlési vita exponálta a reformkor egyik kulcskérdését, hogy mi volt a magyarországi polgárság, a városok történeti súlya, szerepe a lezajlott évszázadokban. Feleletet az Akadémia történettudósaitól vártak. Trefort Ágoston tájékozódását és a történetíró Horváth Mihály vizsgálódását egyaránt az a felismerés jellemezte, hogy a tények ismerete nélkül érdemi válasza nem számíthatnak. Wenzel Gusztáv, a bécsi Teréziánus tanára, aki 1846-ban lett akadémiai tag, a városok történetéről nagyszabású anyaggyűjtésbe kezdett. Az egyéni teljesítőképességet meghaladó vállalkozást minden bizonnyal Széchenyi támogatta. 1845. április 19-én keltezett és Körmöcbánya tanácsához intézett soraiban például kérte, hogy küldjék el lemásoltatás céljából a Körmöcbánya követének az 1681. évi soproni országgyűlésén írt naplóját, és írjanak „kimerítő tudósítást” a városi levéltárban fellelhető okmányokról.

Bizonyos, hogy a szakmailag megalapozott minőségű tudományt tekintette az ország létszükségletének. Írásaiból kiderül: felfogása szerint nincs az életnek egyetlen területe sem, ahol a tudomány, s ezzel összefüggésben a társadalom általános értelmessége nélkülözhető lehetne. Álláspontját Szalay László, aki 1836-ban lett az Akadémia tagja, így tömörítette: „a tudomány Magyarországon életkérdés.” Szalay, a történetíró akár Széchenyi tanítványának is tekinthető. Nem egyedül. Hosszú a sor, különösen, ha azokat a magyar tudósokat vesszük számba, akik maradandót alkottak, de az 1860 után különösen megerősödött romantikus felfogás hívei háttérbe szorították, és feledésre ítélték őket.

Széchenyi tevékenységének legsajátabb területe, hogy felmérte az ország természeti, környezeti viszonyait, és nagyszabású vízbálozási rendezési munkálatokat indított el. Írásaiból sok, napjaink nagyjelentőségű új tudománya, a történeti ökológia (*environmental history*) lapjaira kíváncsozó megállapítást emelhetünk ki. Valószínűleg első volt a magyarok között, aki felfigyelt a francia-spanyol határvidéken a pásztorok transzhumáló állattenyésztésére. Leszögezte továbbá: szükséges „utódaink számára, ha nem többet, legalább egy fát ültetnünk.” Olvasva kijelentését: „Hadd éljenek a fák, hadd jöjjön napvilágra a község!” (1834–1837), úgy véljük, nemcsak az erdők történetével és védelmével foglalkozó magyar tudósokat, Tagányi Károlyt, Hunfalvy Jánost, vagy az életét az Alföld befásítására áldozó Kaán Károlyt, vagy a társadalom természetkezelő történetét hangsúlyozó Hajnal Istvánt tekinthetjük késői tanítványának. Ide sorolhatjuk akár Fernand Braudelt is.

A híres francia történetíró 1985-ben mint a XVIII. századi fejlődés nagy újdonságaként fejtette ki, hogy lezajlott a „szénforradalom”,

Anglia annak köszönheti gazdasági fejlődését, hogy a fatüzelésről a szénre, a vízi energiáról a gőzre tért át. Széchenyi az 1830-as években már lényegében ugyanezt megírta. Angliában, és utána az egész civilizált világon rátérve a szén és a gőzgép használatára, nemcsak a gazdaság lendült fel, hanem az erdők is megmenekültek. A civilizáció nem jár szükségszerűen a természet rombolásával. Magyarországon „tudtommal szinte mindenütt van község” – hangsúlyozta Széchenyi 1837-ben – mégpedig a legjobb minőségű, „még kimeríthetetlen arányban.” Lényegében már megfogalmazta Magyarország újkori történetének egyik kulcskérdését: ha Európában a XVIII. század folyamán minden számottevő országban megtörtént az energiaváltás, nálunk miért maradt el? Tudtak a nagy szénlelőhelyekről, már dolgoztak jól képzett mérnökök, és Európa második ösgőzgépet, az angol Isaac Potters találmányát 1722-ben Selmechányán próbálták ki. De semmi nem történt. Letarolt hegyoldalak, gyakori árvizek, amikor „egész tájak kerültek víz alá” és sártengerré vált utak; a reformkorra, Széchenyire hárult, hogy élve a tudomány akkori ismereteivel mentőövet dobjon a Kárpát-medence „sorvadásnak indult” tájainak.

Arany János máig ható érvénnyel emelte ki életműve ma is kevésbé ismert, de fontos, talán legfontosabb fejezetének üzenetét. „Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta / Azt, ami fő, s mindet befoglaló! / „Elvész az én népem, elvész – kiálta – / Mivelhog tudomány nélkül való.”

Kulcsszavak: *Gróf Széchenyi István, Magyar Tudományos Akadémia, a tudomány autonómiája, reformkor, polgárosodás és nemzeti önrendelkezés, a nyelv, nemzet, morál, műveltség és minőség*

IRODALOM

- Csetri Elek (2009): Széchenyi szabadságfelfogásáról. Csetri Elek: *Erdély az ébredő Európában (1825–1846)*. Kriterion, Kolozsvár, 9–42.
- Dávidházi Péter (2004): *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémiai–Universitas, Budapest
- Deák Antal András–Lanier, Amelie (2005): Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai. L'Harmattan, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (2008): Közösségi identitásprogramok a megkonstruált múlt tükrében a 19–21. századi Magyarországon. In: Kulin Ferenc – Sallay Éva (szerk.): *A nemzeti tudományok historikuma*. Kölcsey Intézet, Budapest, 67–129.
- Gergely András (1972): *Széchenyi eszmerendszerének kialakulása*. Akadémiai, Budapest
- Gurka Dezső (2004): Schelling filozófiájának magyarországi vonatkozásai a 18. század végén és a 19. század első évtizedeiben. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Áron, Budapest, 198–222.
- Hermann Róbert (2010): Széchenyi István leveleiből (1836–1857). *Századok*. 144, 3, 673–897.
- Mester Béla (2004): Szontagh Gusztáv és a magyar egyezményes filozófia. In: Mester Béla – Percz

- László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Áron, Budapest, 19–40.
- Pach Zsigmond Pál – Vörös Antal (szerk.) (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai, Budapest
- R. Várkonyi Ágnes (1973): *A pozitivisták történeti szemlélet a magyar történetírásban*. I–II. Akadémiai, Budapest
- Szabad György (1976): Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi–Kossuth-vita. *Zalai Gyűjtemény*. 5, 247–279.
- Széchenyi István (1830): *Hitel*. Pest [Facsimile kiadás 1979. Budapest].
- Széchenyi István (1991): *Akadémiai beszédek*. Megjelent gróf Széchenyi István születésének 200. évfordulójára. Kosáry Domokos utószavával. Akadémiai, Bp.
- Széchenyi István (1991): *Széchenyi István válogatott művei*. (Spira György szerk.) Szépirodalmi, Budapest
- Varga János (1983): *Keresztüzbén a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és középúti liberalizmus elválása 1841–42-ben*. Akadémiai, Budapest
- Veliky János (2009): *A változások kora. Polgári szerepek és változáskoncepciók a reformkor második évtizedében*. Új Mandátum, Budapest
- Vieweg, Klaus – Rühling, Frank (1995): Széchenyi István és Wilhelm Joseph Schelling levélváltása. Előszó egy eddig ismeretlen levélváltáshoz. *Magyar Filozófiai Szemle*. 3–4, 573–590.

SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKKIÁLLÍTÁS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Gergely András

DSc, egyetemi tanár,
ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszék,
KRE Újkori Magyar Történeti Tanszék
drgergely@freemail.hu

Az Akadémia palotája szinte kínálkozik egy Széchenyi-kiállítás számára. Az épület nyers elkészültekor még élt Széchenyi (a közhittel ellentétben nem járt az épületben, s nem is látta azt). Szobrok, freskók őrzik itt emlékét. A róla készült festmények jó része az itteni képtárban található, s a könyvtár és a kéziratgyűjteményei a legértékesebb Széchenyi-anyagokat őrzik. Az épület kiváló keretet ad tehát az Akadémia alapítója halálának 150. évfordulója alkalmából megrendezett, fél évig nyitva tartó emlékkiállítás számára.

A kiállítás rendezését ugyancsak akadémiai intézmény, az MTA Könyvtár Kéziratára vállalta magára: innen kerültek ki a bemutatott exponátumok közül a művek kéziratjai, a felbecsülhetetlen értékű naplók, az irathagyaték nagy része, a levelezés anyaga. A kiállítási termék előtt egy pillanatra megálló tájékozottabb érdeklődőt némi félelem töltheti el: miként sikerül a mégiscsak kevésbé látványos (ha mégoly értékes) kéziratanyagokból, levelekből, nyomtatványokból érdekes kiállítást teremteni?

De a belépőt lenyűgözi a kiállítás professzionalitása. Először is, a rendezők tudták azt, hogy anyagukat ki kell egészíteni. Fenn, az Akadémia III. emeleti képtárában, amelyek termeiben és melléktermeiben a kiállítást

megrendezték, mindjárt az első teremben a falakon olyan kép-galéria fogad, amelyet a többi nagy magyar műgyűjteményből (s persze magánosoktól is) gyűjtöttek egybe, kölcsönöztek ki. A képek zöme Széchenyi rokonainak, munkatársainak, kortársainak ábrázolásait mutatja. Ezek az olajképek mintegy a reformkor „ösgalériáját” alkotják, egy olyan gyűjteményt, amelyet nemigen láthatunk így eddig együtt. A festmények – köztük, illetve a további termekben metszetek, tájképek is láthatóak lesznek – nem mindegyike ábrázol közismert személyiséget. Indokoltan látták el tehát a rendezők azokat rövid életrajzi magyarázatokkal, illetve a készítőikre vonatkozó információkkal. A nagy, félköríves teremben, amely nagyméretű festményeket mutat be az állandó kiállításon, most továbbra is e képeket láthatjuk, vagyis többnyire a Széchenyi kortársait ábrázoló festményeket, illetve az Akadémia allegóriáját, Hébét, amint a sást itatja, melyet Johann Nepomuk Ender festett és Széchenyi ajándékozott az Akadémiának. Így válik az állandó képtár is az időleges kiállítás részévé.

Maga a kiállítás, a falakon függő festmények által mintegy keretezett tárlók anyaga tematikusan elrendezett. Mint említettük, a bennük bemutatott anyag zöme az MTA